

УДК 37.013.77: 331.101.4 – 025.13

ЗЛИВКОВ Валерій Лаврентійович

*кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник
лабораторії методології і теорії психології Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України*

ТЕОРЕТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ГУМАНІТАРИЗАЦІЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена аналізу проблеми створення психолого-педагогічних технологій гуманітаризації освіти. Представлена модель самоідентифікації педагога та описана програма тренінгу подолання педагогом кризи професійної ідентичності, розроблена на основі цієї моделі.

***Ключові слова:** ідентичність, самоідентифікація, криза ідентичності, модель самоідентифікації, програма тренінгів подолання педагогом кризи професійної ідентичності.*

Постановка проблеми. Різнобічний і цілісний розвиток особистості ХХІ століття декларується як головна мета виховання й освіти. Ключовою ланкою тут виступає, з нашої точки зору, створення нової філософії освіти, яка б узагальнено охопила стратегічні напрями реорганізації системи освіти й опосередковано ініціювала розробку (педагогічною психологією і педагогікою) реально діючих технологій гуманізації освіти. Актуальність проблеми ще й у тому, що спонтанна заміна соціальних зразків для засвоєння, яка сталася у період соціально-економічної трансформації суспільства, визначила не тільки проблему пошуку нових зразків соціальної поведінки, а і проблему дослідження психологічних механізмів ототожнення норм особистості з соціальними зразками.

Ця нова проблема цілком зрозуміла, якщо акцентувати увагу дослідників на тому факті, що система підготовки та перепідготовки вчителів, що існувала в колишньому СРСР, практично ідеально відповідала соціальним вимогам до цієї професії

з боку тоталітарного суспільства. Якось вже призабулося, що концепція середньої освіти сталінського СРСР майже повністю відповідала підходам Міністерства народної освіти Російської імперії, котре, у свою чергу значною мірою скопіювало стандарти пруської гімназії.

Саме пруська гімназія – уперше в історії освіти нового часу – здійснила масовий випуск добре освітніх громадян-патріотів. Широко відома фраза першого канцлера Німеччини Отто фон Бісмарка: «У франко-прусській війні 1870-1871 рр. переміг учитель гімназії». Малося на увазі, що середній рівень підготовки та рівень патріотизму пруських військ були значно вище, ніж у французів, що й зумовило розгромні поразки Франції при Ієні, Седані, Ауерштадті та ініціювало об'єднання Німеччини. Така модель організації середньої школи на диво ефективно готувала в тоталітарних й авторитарних суспільствах добре (хоча й дещо однобічно) підготовлених виконавців наказів і розпоряджень вождів і лідерів. Акцент у навчально-виховному процесі робили на засвоєнні учнями природничо-наукових знань як таких, що були необхідними для розвитку військово-промислового комплексу. У ході зміни соціально-політичних цінностей, що сталася в Україні після проголошення незалежності, у системі середньої та вищої освіти виникла парадоксальна ситуація, а саме: система підготовки вчителів залишилася в руслі авторитарної педагогіки при одночасному декларуванні освітянами гасел гуманітаризації освіти. Якщо ж додати сюди також концептуальну невизначеність сучасної системи освіти (навчання з 6 або з 7 років; вчитися в школі: 10, 11, 12 років; неоднозначність застосування Болонської системи) і недостатній рівень фінансування державою, то абсолютно зрозумілим стає факт наявності глибокої кризи професійної ідентичності сучасних педагогів. У той же час можна лише погодитися з твердженням Г.О. Балла, що менше за все цей криза відбулася з їхньої вини [1, с. 178].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нам видається досить дискусійною точка зору, що криза ідентичності відбувається лише на просторах колишнього СРСР і країн Варшавсько-

го договору. Нам здається, що у більш узагальненому вигляді цю проблему сформулював американський психолог Р. Дж. Ліфтон [8]. Відповідно до цієї концепції ідентичність сучасної людини апіорі не може бути стабільною.

Це зумовлено наступними причинами: а) цифровою революцією в електронних ЗМІ, коли будь-яка людина, навіть перебуваючи у власній культурному середовищі, обов'язково знаходиться під впливом іншого соціально-культурного середовища (Інтернет, супутникове телебачення, мобільний зв'язок тощо); б) глобальною соціально-політичною кризою, що виникла після розвалу двополюсної світової системи. Це призвело до кризи свідомості не тільки в жителів пострадянського простору, але й жителів Заходу, а також так званого «третього світу», де всі змушені «підлаштовуватися» під нову досить аморфну «схему світу»; в) виникненням у сучасної людини екологічної свідомості, що проявляється у виникненні почуття «можливого кінця світу» за її безпосередньої участі в техногенній діяльності, котра «створює певний фон тривожності» [7, с.105] як одну з домінуючих установок сучасного світогляду.

Необхідно звернути увагу на те, що у світі в останні десятиліття відбувається зміщення акцентів стосовно кризи ідентичності. Якщо 20-30 років тому зміна професійної ідентичності досить часто призводила індивідів до переживання ними почуття дискомфорту, то в даний час виникла інша тенденція в масовій свідомості. Молодь вже під час навчання у вузі психологічно готова до можливої зміни своєї професії в майбутньому. Відповідно, ускладнюється процес інтерналізації групових норм, цінностей, паттернів.

Типовою для сучасного етапу трансформації суспільства стає особистість професіонала, яка, змінюючись, створює свій внутрішній світ і норми соціальної взаємодії. Головна відмінність таких фахівців порівняно з їхніми попередниками кінця сторіччя – готовність до самостійної смислової інтерпретації соціальної дійсності.

У сучасному суспільстві структура Я його індивідів набуває найбільшу когнітивну складність порівняно з будь-якою іс-

торичною епохою. Відповідно, питання про становлення ідентичності та можливі шляхи переформатування її структури набувають дуже складний характер. Оскільки чим більше Я-образів тим складніше зберегти «...саму ідентичність усвідомлення приналежності кожного зі своїх Я-образів до єдиного комплексу Я» [7, с. 105].

Для того, щоб гуманітаризація педагогічного процесу не перетворилася на чергову компанію, необхідно позначити можливі шляхи її плідного використання. Одночасно необхідно уникнути небезпеки можливої підміни психологами дослідницької діяльності педагогів.

Якщо ідентичність дозволяє індивідові оцінити ступінь власної належності до певної соціальної групи чи спільноти, то сам процес такого оцінювання стає можливим завдяки самоідентифікації – особистісній активності, спрямованій на усвідомлення індивідом своєї соціальної сутності, зокрема й у професійному вимірі. При цьому «самоідентифікація становить психологічний механізм становлення і зміни ідентичності особистості» [4, с.158].

Мета статті: а) описати підходи до розробки структурно-динамічної моделі самоідентифікації педагога у процесі становлення його професійної ідентичності; б) описати принципи побудови програм тренінгу покрокової корекції структури ідентичності, розробленої на основі вищевказаної структурно-динамічної моделі самоідентифікації.

Необхідно відзначити, що сама по собі модель (зразок) не розв'язує проблему, що виникла у вищій педагогічній школі, тому вона не є дієюю на рівні побутового свідомості. Ми виходимо з підходу О.А. Донченко, що мова повинна йти про зразок як певну ієрархію цінностей, зразок як реальну чи сконструйовану особу, яка повинна мотивувати до наслідування [5, с.128]. Лише в цьому випадку зразок може бути нормативним для певної сукупності громадян.

Згідно з підходом Г.О. Балла норма діяльності являє собою стабільну модель її здійснення, що відповідає сукупності соціально-детермінованих вимог і сподівань [2, с.27]. Більшість

норм професійної діяльності, що діють у межах реалізації викладачами певних функціональних ролей, спрямовані на регуляцію поведінки. Внутрішні психічні дії, зокрема ставлення викладачів до тих функціональних ролей, які вони реалізують, очікування певних реакцій на ці ролі з боку студентів, детермінуються насамперед специфікою функціонування професійної ідентичності особистості викладача.

У контексті мети нашої роботи особливо значущою є ситуація можливої незбалансованості системи норм. Дисбаланс провокує кризу як особистісної, так і професійної ідентичності, оскільки для нормативності є характерною одночасна дія «норм-стандартів» (фіксують вимоги до суб'єкта, що займає певну соціальну позицію) і «норм-ідеалів» (вказують перспективну мету, до якої треба прагнути) [3, с.256]. Крім того «ефективна нормативна система містить також норми індивідуального процесу, які потребують певного співвідношення нових і попередніх результатів з урахуванням можливостей суб'єкта та умов його діяльності» [3, с.256].

Проведене нами свого часу емпіричне дослідження продемонструвало, що коли будь-який етап становлення ідентичності проігнорований або пройдений формально, то виникають проблеми з формуванням бажаної структури професійної ідентичності педагога, ступінь її відкритості та гнучкості знижується [6, с. 113].

Розглянемо умови, необхідні для створення структурно-динамічної моделі самоідентифікації викладача.

Перша умова: модель повинна функціонувати принаймні на трьох етапах формування ідентичності. При цьому, модель на кожному етапі може виступити як автономно діюча структура та складова процесуальної динаміки ідентичності. Таким чином, йдеться про: а) етап актуалізації запозичення у структуру ідентичності нових особистісних та соціальних цінностей; б) етап переструктурування ідентичності відповідно до специфіки її нових структурних елементів; в) етап визначення ієрархії пріоритетності відповідно до нових елементів і порівняння її з попереднім комплексом особистісних і рольових цінностей викладача.

Друга умова передбачає: а) використання норм-стандартів як критерію «вхідного контролю», що формує нормотворче завдання, котре визначає рівень вимог до суб'єкта ідентичності; б) використання норм-ідеалів, що формують нормотворчу мету, що повинна реалізуватися на кінцевому (у певному часовому інтервалі) етапі самоідентифікації; в) використання норм індивідуального прогресу як показника своєрідної «швидкості» переструктурування ідентичності, котрий кількісно визначає, наскільки ідентичність може бути «відкритою» і «гнучкою» для засвоєння нових соціальних смислів.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з вищенаведеного, модель самоідентифікації має спіралеподібну форму, що складається з трьох компонентів (залучення, переструктурування, визначення ієрархії) і системи норм (норми-стандарту, норми-ідеали, норми індивідуального прогресу), що визначають як кількісну специфіку кожного етапу (компонента), так і швидкість переструктурування ідентичності. Взаємодія цих компонентів на проміжних етапах самоідентифікації (зафіксована у вигляді своєрідної матриці) повинна визначити кінцевий продукт: швидкість і специфіку переструктурування ідентичності.

Мета розробки цієї моделі – створення на її основі спеціалізованих тренінгових програм, застосування яких не передбачає універсальності їхньої дії (що схоже в деяких роботах на пропаганду панацеї). Мета програми тренінгів³ – поступова актуалізація процесу самоідентифікації з загальнолюдськими цінностями гуманістичної спрямованості педагогом-учасником Т-групи.

Основними завданнями програми тренінгу є:

- розвиток у педагога потреби в самозміні, реальному, а не декларативному засвоєнням цінностей гуманізації освіти,
- формуванні у вчителя «мета-позиції», тобто навичок та вміння бачити себе і свою поведінку з точки зору партнерів по комунікації,

³ У розробці та апробації програми тренінгу активну участь взяла наша аспірантка Г. Сизко (Бердянський педагогічний університет).

- усвідомлення вчителем своїх комунікативних ролей, які він використовує під час навчально-виховного процесу, надання психологічної допомоги на етапі кризи професійної ідентичності,
- формування навичок подолання впливу ефекту соціальної дисимуляції на структуру професійної ідентичності,
- розвиток навичок самореалізації.

Реальне досягнення намічених результатів тренінгу можливе при застосуванні методів АСПН, котрі сприяють розвитку у вчителя таких професійно-значущих якостей, направлених на подолання кризи професійної ідентичності.

Крім того детермінантою подолання кризи є усвідомлення педагогом власної позиції (реальної, а не декларованої) щодо сучасного суспільства і його учнів як представників цього світу.

Критеріями ефективності розробленої програми тренінгу виступили зміни у структурі професійної ідентичності, які виявилися у появі таких поведінкових індикаторів:

- зміна авторитарно-мотивованого (той, що домінував раніше) відношення педагога до дітей на гуманно-орієнтований,
- збільшення (у структурі спілкування) питомої ваги діалогічних форм взаємодії з учнями і, відповідно, зменшення монологічних способів взаємодії з класом,
- зміщення пріоритету в ході навчально-виховного процесу з навчального аспекту на розвиток особистості учня,
- збільшення рівня креативності при підготовці нового навчального матеріалу,
- підвищення рівня адекватності при взаємодії з класом через використання персоналій дитячої і молодіжної субкультури.

Специфіка становлення особистості не дає підстави підходити до неї з позицій її формування та проектування. Видається, що подібні погляди є відповідним чином мімікрованими проявами підходів сталінської авторитарної педагогіки 30-х років, у дусі гасла «Якщо країна накаже бути героєм, у нас героєм стає будь-хто!» Тим більше дискусійно говорити про технології процесу саморозвитку особистості. Радше можна говорити про створення в ході проведення тренінгів, сприятливих умов для

ініціації процесу саморозвитку, а також про шляхи нейтралізації умов, які перешкоджають цьому процесу. Ми вважаємо, що мова повинна йти про психологічну підтримку становлення особистості педагога як гуманістично орієнтованого суб'єкта спілкування.

Програма тренінгу складається з шести блоків.

1. Вступний блок:

1. Знайомство з учасниками Т-групи та змістом програми;
2. Визначення мети, потреб та інтересів учасників тренінгу;
3. Вироблення групою неформальних правил спільної роботи;
4. «Я-очима інших» – ознайомлення учасників тренінгу, як саме навколишні інтерпретують їхні трансляційні моделі поведінки.

2. Блок «Я-ідеальний».

Які соціально-схвалені якості можуть розвинути у успішного викладача: 1. У різних культурах; 2. У різних епохах; 3. У різних державах.

3. Блок «Я й мої проблеми».

Криза професійної ідентичності: 1. Проблема невідповідності декларованої освітньої парадигми й реальної соціально-економічної ситуації; 2. Фасилітація процесу переживання кризи як збереження позитивної динаміки професійного розвитку особистості педагога.

4. Блок «Воля до перемоги».

Становлення вольової саморегуляції педагога: 1. Між авторитаризмом і потуранням; 2. Методи аутотренінгу (ознайомлення, освоєння).

5. Блок «Хороший педагог: це хто?»

Проблема нормативно-ціннісного вибору педагога: 1. Усвідомлення членами Т-групи своїх конструктивних і деструктивних способів реагування на труднощі; 2. Типологія норм: норми-стандарти, норми-ідеали, норми індивідуального прогресу.

6. Блок «Підведення підсумків тренінгу».

1. Усвідомлення учасниками тренінгу внутрішньо-особистісних змін, що відбулися; 2. Побудова плану «Мій життєвий шлях»; 3. Розстиківка почуття спільності «Ми».

Висновки і перспективи подальших розвідок. При розробці програм використання ідентифікації як рушійної сили формування професійної ідентичності необхідно поряд з цільовою детермінацією розглядати також ціннісну. Ідеться про зміщення акценту у процесі підготовки та перепідготовки педагогів з персоналізованого спілкування на персоніфіковане. Персоналізоване спілкування педагога в системі відносин з учнем обумовлене впливом комунікативних та оцінних «кліше». Персоніфіковане спілкування зорієнтоване переважно на безоцінні судження, спрямовані на підтримку процесу саморозвитку партнера по педагогічній комунікації. Персоніфіковане спілкування, з нашої точки зору, є інтегративною комунікативною роллю, до якої входять соціально-педагогічні ролі вчителя. У цьому випадку, розглядаючи себе як цілісну особистість, вчитель у той же час не ототожнює себе лише з однією-двома ролями. Персоніфікуючись з більшістю соціально-педагогічних ролей, він може реалізувати суб'єкт-суб'єктно орієнтовану комунікацію.

Персоніфікація педагога під час проведення тренінгів подолання кризи професійної ідентичності дозволить пом'якшити подолання кризи професійної ідентичності в авторитарно-вмотивованих педагогів, оскільки відбуватиметься певна синхронізація системи мотивів та системи соціальних цінностей.

Список використаної літератури

1. Балл Г. Самоідентифікація вчителя як передумова гуманізації освіти / Г. Балл // Соціальна психологія. – 2005. – №5. – С. 177-179.
2. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1990. – №6. – С.25-34.
3. Балл Г.А. Уплотнение системы нормативной регуляции деятельности как феномен тоталитарного и посттоталитарного сознания / Г.А. Балл // Психология в радиогуманистической перспективе : Избр. работы. – К. : «Основы», 2006. – С. 255-256.
4. Балл Г. Ідентичність викладача вищої школи в контексті ціннісних складових його професійної культури / Г.Балл, О. Винославська, В. Зливков // Соціальна психологія. – №3, – 2011. – С. 153-162.

5. Донченко О. Насильство, заборона і взіреть як складові педагогічної свідомості / Олена Донченко // Соціальна психологія. – №6. – 2005. – С. 120-132.

6. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В.Л. Зливков. – К. : Український центр політичного менеджменту. 2005. – 144 с.

7. Труфанова Е.О. Идентичность и Я / Е.О. Труфанова // Вопросы философии. – 2008. – № 6. – С. 95-105.

8. Lifton R.J. The Protean Self Human Resilience in an Age of Fragmentation / R.J. Lifton. – N.Y., 1999.

Зливков В.Л.

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ГУМАНИТАРНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Статья посвящена анализу проблемы создания психолого-педагогических технологий гуманитаризации образования. Представлена модель самоидентификации педагога и описана программа тренинга преодоления педагогом кризиса профессиональной идентичности, разработанная на основе этой модели.

Ключевые слова: *идентичность, самоидентификация, кризис идентичности, модель самоидентификации, программа тренинга преодоления педагогом кризиса профессиональной идентичности.*

Zlyvkov V.L.

THE THEORETICAL MODELING OF THE PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES OF THE HUMANITARIAN EDUCATION

The article devoted to the problem of creating of psychological-pedagogic technologies of education humanitarization. The model of teacher's self-identification is proposed and based on that model training program aimed to overcome teacher's professional identity crisis is elaborated.

Key words: *identity, self-identification, identity crisis, model of self-identification, training program aimed to overcome teacher's professional identity crisis.*

Надійшла до редакції 2.08.2011